

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 52, Aralık/December 2024, 275-297

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/88485>

ISSN 2791-6812

İmam Gazzâlî ve Siyaset Felsefesi

Imam Ghazâlî and Political Philosophy

Yazar Bilgisi Author Information

Sami ŞEKEROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şanlıurfa, Türkiye
Asst. Prof., Harran University Faculty of Theology, Şanlıurfa, Türkiye
samisekeroglu@harran.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-8781-612X

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1502021
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
16 Haziran/June 2024	15 Aralık/December 2024

Öz

İslam dünyasında hicri 5. yüzyıl (m. 11. y.y) düşünsel yönden önemli kırılma noktalarının yaşandığı; siyaset yönüyle ciddi çalkantıların hüküm sürdüğü bir tarihi dönem olmuştur. Bu dönemin Gazzâlî'ye kadar olan diliminde temel dinamiği İslami olan ama yöntem ve şekli Grek felsefesinin oluşturduğu yaygın felsefi yaklaşımları İslami birikim bağlamında değerlendiren bir şahsiyet ortaya çıkmamıştır. M. 11. asrın ortalarına yaklaşıldığında entelektüel yönelimi belli bir sisteme dâhil edilemeyecek kadar kapsamlı olan ve önceki bütün düşünce hareketlerine eleştirel gözle bakabilen bir yorumcu âlim ile yani Gazzâlî karşı karşıya olduğumuzu görüyoruz. Bu makalede biz İslam'ın yönetim anlayışına dair bu büyük İslam âliminin şumullü/kuşatıcı yaklaşımlarına yakından bakmaya çalışacağız. Düşünceleri üzerine yapılan değerlendirmelerin bile birbirinden farklılaştığı ve bu açıdan bir ikincisini bulmanın güç olduğu bir şahsiyet olarak Gazzâlî'nin takip ettiği yöntem ve genel düşünce çizgisinin oldukça farklılık arz ettiği söylenebilir. Bu durum başkaca nedenler yanında pekâlâ, yaşadığı tecrübelerin doğal bir sonucu da olabilir. Zira o kuvvetli bir felsefe tenkitçisi olduğu kadar, sistematik bir kelimacı, bir fakih ve mutasavvıf olarak da görülen bir şahsiyettir. Nitekim bazı araştırmacılar onun farklı ilim dalları üzerine olan hâkimiyetinden ötürü ona ciddi hayranlık duyguları ile yaklaşırken, kimileri ise ondaki bu çok yönlü yaklaşımların ciddi bir karışıklığa sebep olduğunu, sistemli ve dizgeli olmayışın karmaşıklığı doğurduğunu da ileri sürmüşlerdir. Fakat her halükârda geleneksel İslam düşüncesi üzerinde onun büyük etkisinin olduğu kabul edilen bir gerçektir.

Bu çalışmanın amacı, Gazzâlî'nin siyaset düşüncesi hakkında literatürde bulunan çalışmalara benzer şekilde konuyu ele almak, ama ziyade/farklı olarak, bahse konu fikirlerin dayandığı temel saiki görmeye çalışmak olacaktır. Onun farklı eserlerinde yer alan siyaset/devlet/yönetim bağlamındaki görüşlerinin belli bir düzen içinde tasvir edilmesi şeklinde ifade edeceğimiz mevcut çalışmalar elbette onun siyaset düşüncesini ortaya koymaktadırlar. Ancak, bu fikirlerin hangi tarihsel ve fikri sürecin sonucu olarak belirlediği, ya da en azından, bu siyaset perspektifinin hangi saik ve temel üzerine kurulduğu konusunun da en az önceki kadar önemli olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla bu makale, esasları ve içeriği bilinen Gazzâlî'nin siyaset düşüncesini ele almakla birlikte, bahse konu düşünceleri ortaya çıkaran fikri zemini görme ve anlama amacını taşımaktadır. Bu sebeple, bu çalışmada takip ettiğimiz yöntem hem deskriptif/tasviri, hem de anlayıcı yaklaşım olacaktır.

Yaptığımız bu çalışmanın bir sonucu olarak, Gazzâlî'nin gerek geleneksel İslam düşüncesini tahkim etme ve gerekse İslam toplumunu çeşitli fikri ve siyasi savrulmalardan koruma konusunda ta başından beri ne yaptığını ve ne yapacağını bildiğine ilişkin bir kanaate ulaştığımızı söyleyebiliriz. Olağanüstü bir zekâ ve hâfizaya sahip olan Gazzâlî fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe ve siyaset gibi dinî ve aklî ilimlerde son derece yetkin bir büyük âlim olarak karşımızda durmaktadır. Onun başta *Nasîhatü'l-Mülûk* olmak üzere birçok eserinde İslam siyaset düşüncesini konu edindiğini görmekteyiz. Ona göre insanın yaşamında ihtiyaç duyduğu birçok meslek vardır. Bunlardan biri de siyaset sanatıdır; bu sanat cemiyetin sevgi, saygı, yardımlaşma ve beraberliğini sağlayan, doğru yolu gösteren en önemli ve en şerefli mesleklerden biridir. Siyaset felsefesinin başat konularından birisi ise devletin neden gerekli olduğu meselesidir. Gazzâlî'ye göre devletin varlığı zorunludur. Zira insan tek başına yaşayamaz. Bu nedenle insanlar evler, şehirler inşa edip toplum halinde yaşamaya başladılar. Bu da beraberinde sürtüşme, nefret, kıskançlık ve rekabeti doğurdu. Rekabet ise kavga ve düşmanlığa sebebiyet verdi. Ortaya çıkan sorunların çözülebilmesi için devlete/başkana ihtiyaç hâsıl oldu. Bu ihtiyaç ise hem aklen, hem de dinen bir zorunluğa işaret etmektedir.

Öyle görünüyor ki, Gazzâlî açısından İslam düşüncesinin sağlamlaştırılması, İslam toplumunun fikri çalkantılardan korunarak varlığını ve birliğini sürdürebilmesi iyi ve sağlam bir siyasi yapının varlığına dayanmaktadır. Bu ise, adalet ile hükmeden, zulüm ve fesattan kaçınan, aynı zamanda akıllı, zeki, bilgin, güzel ahlâklı, ferasetli ve yiğit olan bir idarecinin bulunması ile gerçekleşebilecek bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Gazzâlî, Felsefe, Siyaset, Hukuk, Devlet

Abstract

The 5th century of the Hijra (11th century AD) was a historical period in which significant turning points were experienced in terms of thought in the Islamic world; serious political turmoil prevailed. In the period up to Ghazâlî, no figure emerged who evaluated widespread philosophical approaches whose basic dynamics were Islamic but whose method and form were formed by Greek philosophy within the context of Islamic accumulation. When we approach the middle of the 11th century AD, we see that we are faced with an interpretative scholar, Ghazâlî, whose intellectual orientation was too comprehensive to be included in a certain system and who was able to look at all previous intellectual movements with a critical eye. In this article, we will try to take a closer look at the comprehensive/comprehensive approaches of this great Islamic scholar regarding the governance approach of Islam. It can be said that even the evaluations made on his thoughts differ from each other and that the method and general line of thought followed by Ghazâlî, as a person whose nature is difficult to find a second one in this respect, are quite different. This situation may well be a natural result of his experiences, in addition to other reasons. Because he is a person who is seen as a strong philosophical critic, as well as a systematic theologian, a jurist and a mystic. Indeed, while some researchers approach him with serious admiration due to his mastery of different branches of science, others have argued that these multifaceted approaches in his work have caused serious confusion and that the lack of systematicity and order has led to complexity. However, it is an accepted fact that he has had a great influence on traditional Islamic thought.

The aim of this study will be to approach the subject in a similar way to the studies in the literature on Ghazâlî's political thought, but more/differently, to try to see the basic motive on which the ideas in question are based. The existing studies, which we can express as the description of his views in the context of politics/state/administration in his different works in a certain order, of course reveal his political thought. However, it is also true that the issue of which historical and intellectual process these ideas emerged as a result of, or at least, on which motive and foundation this political perspective was established, is at least as important as the previous one. Therefore, this article aims to see and understand the intellectual ground that gave rise to the ideas in question, while examining Ghazâlî's political thought, the principles and content of which are known. For this reason, the method we follow in this study will be both descriptive/descriptive and an understanding approach.

As a result of this study, we can say that we have reached the conclusion that Ghazâlî knew what he was doing and what he would do from the very beginning, both in terms of strengthening traditional Islamic thought and protecting Islamic society from various intellectual and political drifts. Ghazâlî, who had an extraordinary intelligence and memory, stands before us as a great scholar who is extremely competent in religious and rational sciences such as fiqh, kalam, mysticism, philosophy and politics. We see that he deals with Islamic political thought in many

of his works, especially *Nasîha al-Mulûk*. According to him, there are many professions that a person needs in his life. One of these is the art of politics; this art is one of the most important and honorable professions that provides love, respect, cooperation and togetherness in society and shows the right path. One of the main subjects of political philosophy is the question of why the state is necessary. According to Ghazâlî, the existence of the state is necessary. Because man cannot live alone. For this reason, people started to build houses and cities and live in society. This gave rise to friction, hatred, jealousy and competition. Competition led to fights and hostility. In order to solve the problems that arose, a state/president was needed. This need indicates both a rational and religious necessity. It seems that, from Ghazâlî's perspective, the strengthening of Islamic thought and the preservation of the existence and unity of the Islamic society by protecting it from intellectual turmoil are based on the existence of a good and solid political structure. This can only be achieved by having a ruler who rules with justice, avoids oppression and corruption, and is also intelligent, knowledgeable, well-mannered, insightful and brave.

Keywords: Islamic Philosophy, Ghazâlî, Philosophy, Politics, Law, State

Giriş

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (450-505/1058-1111) gerek bilgi genişliği ve özgünlük gerekse meydana getirdiği tesir sahası bakımından düşünce tarihinde emsalsiz bir konumdadır. Es-Subkî, onu değerlendirirken; "Hz. Muhammed'den (s.a.s.) sonra bir peygamber gelseydi o, Gazzâlî olurdu" iddiasında bulunacak kadar ileri giderek onun döneminin bütün önemli fikrî ve dinî akımlarını kendi şahsında topladığını ve İslam tarihinde erişilen çeşitli ruhi mesafeleri kendi nefsinin derinliklerinde yeniden tecrübe ettiğini ifade etmektedir.¹

Küçük yaşta öksüz kaldığı için, babasının sufi bir arkadaşı tarafından yetiştirilip eğitilen Gazzâlî henüz çocuk yaştaiken Cürcan'da kelim ve fıkıh okumuş, ardından yirmili yaşındayken Nişabur'daki Nizamiye Medresesine giderek "İmam'ul-Haremeyn" olarak tanınan Ebû'l-Maâlî el-Cüveynî'den ders okuyarak onun öğrencisi olmuştur.²

Cüveynî'nin vefatı üzerine (478/1085) Nizâmülmülk'ün karargâhına giderek orada altı yıl kalan Gazzâlî burada Nizâmülmülk'ün himayesinde seçkin âlimler ile tanışma fırsatı bulmuştur. Gazzâlî'nin İslam fıkıhı, kelamı ve felsefesi hakkındaki derin bilgisinin Nizam'ul-Mülk'ü oldukça etkilemesinin sonucu olarak düşünürümüzü 484/1090 yılında Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin kelim kürsüsünde müderris olarak görmekteyiz.³

Gazzâlî kendi döneminin siyasi olaylarını yakından bilen önemli bir entelektüeldi. Nizamiye medresesini bırakıp uzlete ayrılmadan önce ideolojik anlamda kelimenin tam anlamıyla devletin filozofuydu. "Siyasi görüşlerinin oluşmasında ve şekillenmesinde yaşadığı devirde cereyan eden dini ve siyasi olayların büyük rolü bulunmaktadır."⁴

Gazzâlî, siyaset noktasında genelde din ile siyaset, özelde ise din ile devlet ilişkileri, adaletin siyasal ve yönetsel boyutları, devlet başkanının hususiyetleri, devletin ve devlet

¹ M. Said Şeyh, "Gazzâlî (Metafizik)", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Mustafa Armağan, ed. M. Muhammed Şerif, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 2/203.

² Şeyh, "Gazzâlî (Metafizik)", 2/205

³ Şeyh, "Gazzâlî (Metafizik)", 2/206.

⁴ Fahrettin Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 41.

başkanının görev ve fonksiyonları, siyaset ve yönetimde akıl ve ilmin önemi, devlet başkanına itaat gibi temel konuları ele alır.⁵

Gazzâlî sadece dönemin politik meseleleriyle ilgilenen bir şahsiyet değildi. O aynı zamanda hem bir fakih hem de İslam hukuk usulü alanında yetkin bir şahsiyet idi. Ona göre fakihlerin yazdıklarıyla topluma rehberlik yapma gibi bir sorumluluğu da vardır. Bu anlamda Gazzâlî ne aşırı derecede politize olmuş, toplumu maceraya sürükleyen bir politikacıdır ne de kendi fildişi kulesinde münzevi yaşamında dışarıdan politikaya bakan biridir. O Selçuklu sultanlarının himayesinde devlet yönetiminde bulunmuş, devlet yönetiminde müsteşarlık yapmış siyasi tecrübesi olan yetkin bir insandı. Fakih /hukukçu kimliğiyle olaylara bakarak zararlı ve yararlı olanları birbirinden ayırıt eden bu yönde kararlar veren, toplumu büyük hedefler istikametinde yönlendirmeye çalışan biriydi. Bu yaklaşımı neredeyse Gazzâlî'nin bütün kitaplarında görebiliriz. O çoğunlukla eserlerinde İslam toplumunun düzeni ve istikrarını konu edinmiştir.

Gazzâlî'nin siyasete dair söyledikleri şeyleri sadece yaşadığı döneme ait hususlar değildir. O eserlerinde kalıcı bir siyaset kuramı ortaya koymuş ve farklı eserlerinde siyaseti bu bağlamda ele almıştır. Bu eserler arasında *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, *Fedâihu'l-Bâtiniyye* ve *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı kitapları zikredebiliriz. Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eseri doğrudan olmasa bile içerdiği konular itibarıyla siyasete dair bir eser olarak düşünülebilir. Ancak Gazzâlî'nin siyaset ve yönetime ilişkin düşüncesini bir bütün halinde "*et-Tibrü'l-Mesbûk fi-Nasihatü'l-Mülûk*" adlı eserinde görmekteyiz.⁶ O bu eserde devlet başkanına, siyaset yapan insanlara nasihatlerde bulunur. Gazzâlî'nin bu eserinde siyaset yanında inanç, itikat ve metafizik konularına da yer vermektedir. O, siyasete dair meseleleri izah etmeden önce Allah'ın sıfatları ve Zat'ının tenzih edilmesi konularına değinir. Bu yönüyle Gazzâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eseri bizlere Farabi'nin *el-Medine'sini* hatırlattığını söyleyebiliriz. Farabi de söz konusu eserine Tanrı ile başlar ama Gazzâlî ondan farklı olarak kozmoloji konularına girmemektedir.

Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eserini o dönemde Selçukluların yönetimi altında bulunan Bağdat'ta Sultan Sencer'in isteği üzerine yazmıştır. Bu eser siyasetnâme türünün en önemli örneklerinden biridir. Eserinde Gazzâlî, daha önceki zamanlarda yaşamış, kral, filozof, vezir ve devlet adamlarıyla İslam tarihinden Hz. Peygamber (s.a.s.), sahabe, tabiin ve tebe-i tabinin hayatlarından örnekler vermek suretiyle bir nasihatname oluşturmuş ve yer yer şerî bir siyasetin nasıl olması gerektiğine dair ipuçları vermiştir.⁷

Bu eserde Gazzâlî, tarih metodunu benimser. Mâverdî ve Nizamülmülk⁸ gibi ortaya attığı bir meseleyi açıklarken müteaddit tarihi ve geleneksel misaller nakleder. Fakat Nizamülmülk'ün aksine, hakikati daha ziyade Peygamberimizin sünnetinde, ashap ve tabiinin teamüllerinde bulmayı tercih eder. Yunan, Fars ve Hint tarihlerine müracaat

⁵ Ejder Okumuş, "Gazzâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/10 (2021), 705-726

⁶ *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eserin Türkçe tercüme için bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercüme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX (1961), 63.

⁷ Hüseyin Okur, "Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü's-Şer'iyye Esasları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2020), 25, 27.

⁸ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar (İstanbul:İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 42.

etse de onlara çok az itimat eder. Gazzâlî'nin eserlerinde, klasik Şarklı siyaset bilginlerinin özelliği olan adalet doktrini çokça işlenir.⁹

Kitabın bütünü dikkate alındığında Gazzâlî'nin sürekli olarak adalet kavramına vurgu yaptığını görürüz. Bunun bir sebebinin Abbasi Devleti'nin çöküşü ile Selçuklu Devleti'nin yükselişi arasında ortaya çıkan kaotik ortam olduğunu söylemek mümkündür.

Nasihatü'l-Mülûk adlı eserin ilk bölümü daha ziyade metafizik ve inanç konularını içermektedir.¹⁰ Gazzâlî'nin siyasetnamesi, devlet yönetimine dair şer'î prensiplerin ilamından ziyade bir ahlaki öğütler manzumesi kabilindedir. Bu yüzden yürürlükte olan yapıyı değil daha ziyade olması gerekeni anlatmaktadır. O, Mâverdî'nin *Ahkâmü's-Sultâniyyesi*'nde¹¹ olduğu gibi, "halifenin nasıl tayin edileceği, vezir, vali ve ordu kumandanlarının tayini, yargı meseleleri, mahkemeler, zekât ve idaresi, fey ve ganimetlerin taksimi, cizye ve haraç, suçlar ve hükümleri" gibi siyâset-i şer'îyyenin hukuki ve yargısal cihetlerine değinmekten ziyade, itikat, adalet, mürüvvet, insaf, yönetici olmanın önemi, merhamet, israftan sakınma, övgülere aldanmama, Allah rızası için iş yapma, dünyanın hile ve aldatmacaları, şehirlerin imarı, halktan fazla vergi almama, tasarruflu olma, tedbirli olma, devletlerin çöküş sebepleri, davalarda eşitliği gözetme gibi devletin varlık sebebi olan temel dinamiklere değinmeyi tercih etmiştir. Bu yönüyle eser, İslam kamu yönetiminde kaleme alınan ve fıkıhçıların tercih ettiği -daha ziyade işin yargısal fonksiyonunun ön planda tutulduğu- yazım türünden ayrılmaktadır.¹²

Gazzâlî'nin siyasete dair verdiği örneklerin ve bu bağlamdaki anlatılarının yabancı kültürlerden veya devlet ve hükümdarlara ait anlatılardan ziyade kendi medeniyet çevresinden olduğu hususunu belirtmemiz gerekmektedir. Gazzâlî'nin siyaset üzerine ortaya koyduğu düşüncelerini ve belki de o düşüncelerin dayandığı fikri zemini şöylece ele almaya başlayabiliriz.

1. Gazzâlî'nin Siyaset Düşüncesinin Tarihsel ve Zihni Arka Planı

Gazzâlî'nin siyaset felsefesine ilişkin düşüncesini ortaya koyma adına yapılan çalışmaların¹³ bu alanda önemli bir çabanın ürünü olduklarını öncelikle ifade etmeliyiz. Ancak genel olarak baktığımız zaman bu kıymetli çalışmaların Gazzâlî'nin buhranlı bir coğrafyada ve düşünce açısından problemlili olan bir fikri atmosferde yaşaması üzerinden kaleme alındığını görüyoruz. Burada elbette vakiya aykırı bir durum yoktur. Gerçekten de onun yaşadığı devir koca bir İslam devletinin yıkıldığı ve yerine birden çok hükümlerliklerin ortaya çıktığı bir tür karmaşa dönemidir.¹⁴ Abbasilerden Büveyhilere ve oradan Selçuklulara uzanan tarihsel çizgide İslam toplumunun karşı karşıya kaldığı devlet

⁹ Niyazi Kahveci, *İslam Siyaset Düşüncesi* (Ankara: Sinemis Yayınları, 2012), 154.

¹⁰ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, çev. Osman Şekerci, (İstanbul: Sinan Yayınları, 1969), 17-24.

¹¹ Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniye / İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015), 22.

¹² Okur, "Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü's-Şer'iyye Esasları", 11.

¹³ Ejder Okumuş, "Gazzâlî'nin Siyaset ve Yönetim Anlayışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21/2 (2021), 705-726 ; Hafizu'-r -Rahman, Serbay Subaşı, "Gazzâlî'nin Düşüncesinde Siyaset ve Devlet", *Enderun Dergisi*, 2 (2022), s.13-23 ; Yunus Usta, *Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (Elazığ: 2020); Kenan Şeker, *Gazzâlî'nin Siyaset ve Toplum Düşüncesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (Elazığ: 2008)

¹⁴ Ahmet Uğur, *İmam Gazzâlî'nin Yaşadığı Devir* (Kayseri: Damla Yayınları, 1998), 4.

krizi¹⁵, Müslümanların yaşadığı maddi ve manevi pek çok sıkıntılar elbette üstesinden gelinmesi oldukça zor durumları doğurmuştur. Dolayısıyla devlet, yönetim ve toplum bağlamındaki fikirlerin böyle bir bağlamın sonucunda doğduğu düşünüldüğünden ortamın böylece bir tasviri yanlış değildir. Biz de bu çalışmamızda konunun bu boyutunu öncekilerin ele aldığına benzer şekilde inceleyeceğiz. Lakin daha öncesinde bu meseleye tarihsel açıdan kapsamlı bakışa yardımcı olacağını düşündüğümüz ve sözü edilen çalışmalarda görülmeyen farklı bir yaklaşımı alıntılıyıp ardından Gazzâlî'nin siyasete ilişkin düşüncesinin dayandığını düşündüğümüz zihinsel arka plana dair kanaatimizi paylaşacağız. Bu bağlamda İslam hakkında ciddi eserler ortaya koyan ve özelde Gazzâlî'yi anlama adına eser kaleme alan Montgomery Watt'ın konuya dair yazdıklarına baktığımızda onların tam da üzerinde düşündüğümüz tarihsel bağlama ilişkin yaklaşımlar içerdiğini görmekteyiz.

M.Watt'a göre, Gazzâlî gibi bir âlimin hayatının evveliyatı onun medeniyetinin geçmiş bütün tarihidir. Dolayısıyla Gazalî'nin anlaşılması için 632'de Hz. Muhammed'in ölümünden Gazzâlî'nin doğumuna kadar olan tarihe göz atmak yeterli olacaktır. Bu bakış ile karşımıza birbirini takip ama bazen iç içe geçmiş dört safha çıkmaktadır.

1.1. Fetihler: Hz. Muhammed'in ölüm döşeğinde bulunduğu sırada başlatılan Suriye seferinin durdurulmadan devam ettirilmesi, ardından gelen idarecilerin devletin sınırlarını genişletme çabaları bir zihniyetin ve bir yönetim perspektifinin tevarüs edildiğinin göstergesidir. Sahip olunan yerlerde esasta ana omurgaya bağlılığın furuatta ise mahalli yönetimlerin idarelerini sürdürmesinin kabulü yeni ahalinin ana omurgayı oluşturan yapının "tam vatandaşları" olmasını sağladığı gibi başka toplumların da bu yapıya uyum sağlamalarını kolaylaştıran bir fonksiyon icra etmiştir. Devlete cizye bağıyla bağlanan bir ülkenin toplumlarının fertleri "himaye edilen kimseler olma" konumundan Müslüman olmakla "tam vatandaş olma" konumuna yükselmeyi gönülden istedikleri için İslam'ın tebliğ anlayışının herkes tarafından benimsenmesi konusunda fetihler önemli bir aşama olarak görünmektedir.

1.2. İhtida: Başlangıçta Arap toplumuna mevali olarak katılan ve Arap olmayan toplumlar Abbasilerin Arap olmayan bütün Müslümanların tam vatandaş olmasını kabul etmesiyle ve devlet yönetiminde Arap olmayan ailelere büyük görevler vermeleriyle İslam'ın devlet/siyaset anlayışını bir üst evreye çıkaran hareket olmuştur.

1.3. Parçalanma: Abbasilerin sahip olunan ve geniş coğrafyaya yayılan topraklar üzerinde hâkimiyet güçlüğü'nün belirmesiyle ortaya Tahiri'ler, Saffari'ler, Sa'mani'ler ve Gaznevi'ler gibi bölgesel hanedanlıkların çıkması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca bir açıdan bakıldığında doğal gibi düşünülebilen bu parçalanmanın içinde ana omurga ile uyumsuzluk arz eden yapılanmalar da görülmüştür. Nitekim yanlış ve sapkın fikirleriyle toplumu ifsad ettiği iddia edilen ve adına İsmailiyye ve Batıniyye denilen, Gazalî'nin de kendileriyle fikren mücadele ettiği grupların Fatımi hanedanlığı altında ortaya çıkması İslam medeniyeti ve toplumunu zayıflatacağı öngörüldüğü için düşman olan gruplar olarak mütalaa edilmiş ve zamanı geldiğinde ortadan kaldırılma yoluna gidilmiştir.

1.4. Yeniden Kurulma: Yukarıda anılan üçüncü safhanın doğurduğu problemlerin büyük oranda giderildiği yeniden kurulma safhası Selçukluların hâkimiyetini ima etmektedir. Bu ve ardından gelen İslam devletlerinin burada serdetmeye imkânımızın

¹⁵ Fahrettin Korkmaz, *Gazalî'de Devlet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 10.

olmadığı pek çok hususlardaki kazanımları Müslümanların siyaset düşüncelerinin kökleşmesine ve zenginleşmesine vesile olmuştur.¹⁶

M. Watt'a göre, yeniden kurulma evresinde genel olarak İslam'ın devlet anlayışının, özel olarak ise bu toplumda yaşayan entelektüelin çözmek zorunda olduğu birtakım sorunların varlığı ortaya çıksa da Gazzâlî gibi münevverler kendilerini bu işin üstesinden gelmekle görevli gördüklerinden devletin yöneticileriyle birlikte çok yakın çalışma ortamlarını oluşturmuşlardır. Watt açısından bakıldığında Gazali'nin siyaset felsefesi, temeli Hz. Muhammed tarafından atılan bir ideale doğru yürümekten ibaret denilebilir. Özetle, bu yüksek idealin yolu, İslam'ın inanç formu ve hayat tarzının daha fazla insan tarafından benimsenmesini sağlama, bir nevi kalpleri kazanma (*feth*), insanların İslam dairesine dâhil olmalarına vasıta olma (*ihtida*), yaşanabilecek ayrışma ve bölünmeler (*parçalanma*) karşısında sarsılmaksızın yüce birlik ideali etrafında birleşme (*yeniden kurulma*) adına her zaman güçlü bir devlet yapısının inşasına yardımcı olma ve onun yanında durmayı gerektiren bir anlayışı içermektedir.

Gazzâlî'nin hayatını ele aldığı özgün çalışmasında onun siyaset düşüncesine dair fikirlerinin çok kısa bir özetini buraya aldığımız M. Watt'ın ardından Gazzâlî'nin siyasete dair düşüncelerinin dayandığı esasa/felsefeye dikkat çekme adına bu konudaki kendi yorumumuzu ifade ettikten sonra İmam Gazzâlî'nin siyasete dair bilinen görüşlerini ortaya koymakla çalışmamızı sürdüreceğiz.

Öncelikle, Gazzâlî'nin siyaset düşüncesi hakkında konuşmanın onun bu konudaki zihin halinin bir betimlemesi olacağı söylenebilir. Hal böyle olduğunda eldeki verilerden hareket edileceği düşünülse de söz konusu şahsiyet Gazzâlî olduğunda iş elbette kolay olmayacaktır. Bu güçlük onun kuvvetli bir felsefe münekkidi olduğu kadar sistematik bir kelimacı, bir fakih, gayede tasavvufa ulaşan sübjektivist bir İslam mütefekkeri¹⁷ olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Ama onun dini ilimlerin çoğunda eser vermiş olması pratikte bir yöntem karmaşasını doğurmasının zorunlu bir nedeni elbette olamaz. Çünkü düşünürümüz Gazzâlî orta çağın karakterine de uygun olarak, herhangi bir karmaşaya yer vermeyecek şekilde, özünde dini olan bir dünya görüşünü savunmuş ve daima da onu temellendirmeye çalışmıştır. Yani onun düşüncesinin objesini her daim din teşkil etmiştir.¹⁸ Dolayısıyla siyaset/yönetim bağlamında onun kaynağının İslam dini, rehberinin ise, kurduğu İslam Medeniyetinin idarecisi anlamında Hz. Muhammed ve onun uygulamalarının olacağı açıktır. Şayet bu bir ideal ise, Gazzâlî'nin bu hedefe doğru yürüdüğü söylenebilir. Gerçekten de siyaset/yönetim bağlamındaki görüşlerinde o açıkça felsefi tasavvurdan uzak durmuş ve bu açıdan filozoflardan ayrılmıştır. Burada Gazzâlî'nin felsefi ütopyalardan ziyade bağlı olduğunu söyleyebileceğimiz husus ise şudur: Peygamber (a.s.m.) o gün devleti nasıl kurmuş ve yönetmiş ise bugün de gerekli yönetim vasıflarına sahip bir liderin O'nun bu yolda bir takipçisi olacağı, yine Ona imanıyla bağlanan bir mümin o gün nasıl hareket ettiyse bugün de İslam toplumuna dâhil olan bir bireyin benzer şekilde davranmakla yükümlü olduğunu bilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu durum Gazzâlî açısından siyaset söz konusu olduğunda kaynağı doğrudan nebevi kabul eden bir tutumun yansıması gibi görünmektedir.

¹⁶ Montgomery Watt, Müslüman Aydın/Gazali Hakkında Bir Araştırma, çev. Hanifi Özcan, (İzmir:Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1989), 8.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî ve Felsefe", Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, III-IV, (1957), 99

¹⁸ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1989), s.176

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde faydalanacağımız Gazzâlî'nin siyasete dair yazdığı *Nasihâtü'l-Mülûk* adlı eserinde yönetim bağlamında siyasetin esaslarının neler olduğu/olması gerektiği, bir lider/yöneticinin sahip olması gereken özellikler, yönetimde adaletin sağlanması, yönetimde akıl ve bilginin değeri gibi konuların ele alındığını görüyoruz. Gazzâlî açısından anılan konuların dayandığı esaslar Hz. Peygamberin uygulamalarıyla belirlendiği için bunlara ilişkin felsefi spekülasyonlara müracaata ihtiyaç duyulmayacaktır. Yani bu bağlamda bir düşünceye veya kanaate sahip olmak isteyen herhangi birisi için söz konusu kaynağa bakmak yeterli olacaktır. Gazzâlî hakkında araştırma yapanlardan biri olarak Osman Demir'in bu konudaki kanaatimizi destekleyen bir fikrini buraya almak istiyoruz. Nitekim ona göre, Gazzâlî, felsefeleri yönüyle filozoflara getirdiği eleştirileri serdederken onların sahip olduğu siyaset perspektifleri faslına geldiğinde onların bu konuda söylediklerinin aslında Hz. Peygamberden tevarüs eden bir hikmet birikimi olduğunu savunmaktadır. Yani siyaset konusunda filozofların söylediklerinin kaynağı aslında nebevidir. Zira filozoflar siyaset konusunda insanların peygamberden elde ettikleri bilgileri alarak bunları yazmışlardır.¹⁹ Öyle görünüyor ki, M. Watt ve Demir'in dile getirdikleri üzerinden düşüncemizi özetleyecek olursak, İmam Gazzâlî'nin siyaset anlayışını ele alma girişiminde sadece konuya ait başlıkların derlenip toparlanıp ortaya konulması ile meselenin tavihine gidilmesinden çok önce, bu görüşlerin kaynaklık boyutuna vurgu yapılmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Zira burada altı çizilmesi gereken bir husus varsa, o da İslam'ın siyaset perspektifinin felsefi spekülasyonlara değil, bizzat ve doğrudan nebevi kaynağa dayandığının kabulüdür.

2. Meslek Olarak Siyasetin Yeri ve Önemi

İslâm dünyasında hicretin ilk asırlarından itibaren devlet yöneticilerine tavsiye ve öğütleri ihtiva eden siyasete dair eserlerin kaleme alındığı görülüyor. Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde vurgulanan devlet yönetimine dair temel ilkeler başta olmak üzere çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen uygulamalar, siyasî ve idarî mektuplar söz konusu eserlerin başlıca kaynakları olmuştur.²⁰ Bu kaynaklarda insanların yüksek amaçlarını elde etmede devletin rolü, iyi devlet ile kötü devletler arasındaki farkı, adalet ve devletin gerekliliği gibi konular ele alınır. Bu anlamda siyaset felsefesi, sadece soyut bir sorgulama değildir; otoriteyi sorgulamak, araştırmak, ona meydan okumak ve hatta onu haklı kılmak için araçsallaştırıldığı da olmuştur.²¹

Bu açıdan bakıldığında Gazzâlî'nin siyaset felsefesi konu ve amaç yönüyle hem klasik dönem hem de modern dönem kuramlarıyla uyumaktadır. Zira ona göre siyasetin amacı adaletin gerçekleştirilmesi, haksızlık yapanın cezasının verilmesi, hakkın hak sahibine ulaştırılması, özetle kimsenin haksızlığa uğratılmayarak kamu yararının sağlanmasıdır.²²

Gazzâlî'ye göre insanın yaşayabilmesi için gerekli olan meslekler dörde ayrılır: Ziraat, tekstil, inşaat ve siyaset. Ona göre siyaset ilmi cemiyetin sevgi, saygı, yardımlaşma

¹⁹ Osman Demir, "Gazzâlî ve Kelam", Edt. Cüneyt Kaya, *Gazzâlî Konuşmaları İçinde* (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 231.

²⁰ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyâsetnâme", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/305.

²¹ Doanld G. Tannenbaum- David Schultz, *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*, çev. Fatih demirci (Ankara: Liberte yayınları, 2005), 29

²² H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/302.

ve beraberliğini sağlayan, beşeriyetin islahı ile dünyada ve ahirette selâmete ulaştıran, doğru yolu gösteren en önemli sanatlardan biridir. Bunun içindir ki, siyaset sanatı, menşeinde diğer sanatların aramadığı yetkinliği ister; bu sanatın sahibi, diğer sanatları kendine hizmet ettirir. Gazzâlî'nin siyasete verdiği önem dikkat çekicidir. Devlet işlerini esaslı bir şekilde nizama koyan siyaset bilimi, Gazzâlî'ye göre beşerî ilimler arasında en soylu ve en şerefli ilimlerden birisidir.²³

Gazzâlî dört çeşit siyasal yönetim olduğunu söylemektedir:

Birinci ve en üstün yönetim: Peygamberlerin siyaseti, sevk ve idaresi olup; avam ve havas, bütün insanların zahir ve bâtınlarına hükmederler.

İkinci yönetim: Halife, melik ve sultanların siyasetidir; her sınıftan insanlara hükmederler. Fakat bunlar yalnız zahire hükmeder, bâtına tesir edemezler.

Üçüncü yönetim: Allah'ı ve dinini bilen, peygamberlerin vârisi olan âlimlerin siyasetidir; bunlar hiçbir sınıfın zahiri işlerine karışmazlar, kimseye herhangi bir yaptırımda bulunmazlar. Bütün insanlar da kendilerinden istifade edemez. Ancak münevver tabakanın bâtınına hitap edebilirler.²⁴

Dördüncü yönetim: Vaizlerin siyasetidir. Bunlar da ancak insanların avam olanlarının bâtınına hitap ederler.

Gazzâlî açısından bakıldığında bunlar birbirini tamamlayan ve birlikte var olan yönetim biçimlendiren; birbirinin alternatifi veya karşıtı değildir. Bu yönetimlerin en yücesi peygamber yönetimidir, bunun arkasından insanların ruhuna ve bilgiye ilişkin siyaset, yani, *otoriter talim* gelir. Otorite, ikna ve zor kullanma yoluyla iyiyi teşvik eder, kötüyü yasaklar. Bu tür otorite siyasal düzen için vazgeçilmezdir.

Gazzâlî'ye göre dünya işlerinin tanzimi ile alakalı konular fıkıh ilminin kapsamına girmektedir.²⁵ Ona göre eğer insan dünyadan dürüst bir şekilde faydalanabilse, dedikodu ve husumetler ortadan kalkar ve kendiliğinden fıkıh ilmine gerek kalmazdı. Lâkin insanların ihtirasları düşmanlığı doğurduğundan, onları idare edecek bir hükûmeti gerekli kılmaktadır. Hükûmet reisi de bu hususta kanunlara muhtaçtır. İşte "fakih" bu siyaset kanunlarını yapan ve halk arasındaki çekişmeleri ortadan kaldırmanın yolunu bilen kimsedir. Gazzâlî'ye göre fıkıh ilmi [Hukuk] dünya ile alakalı olduğu kadar din ile de alâkalıdır. Din, dünya ile tamamlanır. Dolayısıyla ona göre din ve devletin birlikte düşünülmesi gerekir. Anlaşmazlık halinde devleti ve nizamı koruma fonksiyonu da bu süreçte fıkıh ilmine aittir.²⁶

Fıkıh, konusu itibarıyla toplumun altyapısını düzenleyici bir fonksiyona sahiptir. İnsanlar arasında adaleti düzenleyici kanun yapma ve aynı zamanda davranışlarında onlara rehberlik yapma yetkisi (siyaset) fukahandır. "Yönetimin normu fıkıhtır (kanun el-siyaset); çünkü fakih "bu dünyada düzen ve adaletin hüküm sürmesi için insanları yönetip

²³ Uğur Ak, "Gazzâlî'nin Düşünce Yapısında Din- Devlet İlişkisi", *I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, (Aksaray: 2014-Ekim), 164

²⁴ İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul:Bedir Yayınevi, 1996), 1/40.

²⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, 1/51.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Din*, 1/52.

onları disiplin altına alarak sultanın vicdanının öğretmeni ve yönlendiricisi olarak hareket eder.²⁷

Yapılan izahlardan anlaşılacağı gibi Gazzâlî, imamet ve siyasete dair konuları ele alırken bir fıkıhçı olarak konuşur. Ona göre imametın incelenmesi fikhın konusudur metafiziğin değil; felsefecilerin imameti Yunan siyasî felsefesinin ışığında inceleme hakları yoktur. Daha önce Mâverdi'nin yapmış olduğu gibi, ona göre imamet aklen değil, şer 'an vaciptir.²⁸

Onun bu yaklaşımı *Mekâsıdu'l'Felâsife'sinin* İkinci Kısımına (ilahiyat/metafizik) yazdığı girişteki iddiasıyla da uyum içindedir. Ona göre ameli/pratik ilimler kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birisi, insanın diğer insanlar ile ilişkilerini düzenleyen yönetim bilimidir. İnsan, diğer insanlarla bir arada yaşama zorunluluğu içinde yaratılmıştır. Bir arada yaşama ise ancak ahiret kurtuluşunu ve dünya yararlarını temin edecek özel bir ilim ile düzenlenebilir. Bu ilim temeli şeriat olan bir ilimdir ve onu şehirlerin ve şehir halkının yönetimini sağlayan siyaset bilimleri tamamlar.²⁹

3. Devlet Mekanizmasının Gerekliği

Gazzâlî'ye göre devletin varlığı zorunludur. Zira insan tek başına yaşayamaz. Her vakit başkalarına ihtiyacı vardır. Bu nedenle işin doğal bir sonucu olarak belirli bir işle uğraşan kimselerin birlikte bulunmaları gerekmektedir. Örneğin bir tüccar veya el işi ile uğraşan bir kimse toplum ile yaşamak zorundadır. Bir çiftçinin tek başına toprağı işlemesi mümkün değildir. Zira o da marangoz ve demircilerin ürettiğı tarım aletlerine ihtiyaç duyar. Bütün bunlar gösteriyor ki bir insanın yalnız başına yaşaması mümkün değildir. Her adımda başkalarının yardımına muhtaçtır. Sonra insanın bazı afetlere göğüs germek için evler yapması surlar inşa etmesi gerekir. Bu ise şehirlerin kurulmasını gerektirir.³⁰

Gazzâlî'ye göre insan münasebetlerinin ferdi ve toplumsal olmak üzere iki görünüşü vardır. İnsan toplumsal bir varlık olarak kabul edildiğı zaman Hukuk ve Siyaset gibi bilimlere ihtiyaç hasıl olur. Eğer insanlar birbirlerine karşı âdil olurlarsa kanuna ve hukukçuya ihtiyaç kalmayacaktır. Fakat insanlar, başkalarının hayat haklarını göz önünde tutmadan onları kendi arzularına göre sürüklemektedirler. Bu durum karşısında beşerî işleri, evlenme ve ayrılma münasebetlerini ve suçlardan doğan davaları çözen bir hukuk sistemine başvurmaktadırlar. Uygulanan hukuka göre bu gibi uyuşmazlıkların çözümü ve hukukî durumun tespiti bir hükümdara ihtiyaç hissettirmektedir.³¹

Gazzâlî'ye göre sultanların ve imamların ölümünden sonra çıkan iç savaşlar, insanların itaat ettiği yeni bir egemen güç tarafından durdurulmalıdır; yoksa insanlar aç kalır ve Allah'ı umursamaz. Bu görev de kolektif bir görevdir; insanları birleştirir ve toplumu düzeltir. Bu kamusal mesleklere duyulan ihtiyaç insanların çatışmaya yatkın

²⁷ Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*, çev. Sevdâ Çalışkan-Hamit Çalışkan (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010), 154.

²⁸ E.J. Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayınları, 1996), 57.

²⁹ Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri-Mekâsıdu'l'Felâsife*, çev. Cemalettin Erdemçi (İstanbul: Vadi Yayınları, 2002), 108-109.

³⁰ Mehmet Taplamacıoğlu, "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1964), 89.

³¹ Taplamacıoğlu, "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", 90.

olmasından doğar. Bu aynı zamanda vergilendirmeyi ve bürokrasiyi de gerekli kılar. Bütün bunlar yönetimin ve hukukun gerekliliğini kanıtlamaktadır.³²

Yine Gazzâlî'ye göre hükümdar veya sultan olmaksızın dünyevî işler, barış ve düzen içinde ilahi emirlere göre yürütülemez. Bir yerde hükümdar olmazsa orada daimî bir karışıklık meydana gelir, kılıç sesleri duyulur, kıtlık ve hastalıklar tekerrür eder, endüstri ve el sanatları sona erer. Böylece işlerin başında bulunacak ve siyasî bünyeyi esaslı bir şekilde teşkilatlı olarak kontrolü altında tutacak kuvvetli bir hükümdara son derece ihtiyaç vardır.³³

Devletle din arasındaki münasebete işaret eden Gazzâlî, toplumun temeli olarak kabul edilen din ve onun muhafızı olan hükümdarı ikiz kardeşe benzetir. Eğer temel zayıflarsa bütün bina çökmüş olacak ve eğer hükümdar sahneden çekilecek olursa ortada temeli koruyan kimse kalmayacaktır.³⁴ Ancak Gazzâlî'ye göre siyasî bir güç olarak devletin inanç sisteminin belirlediği ahlaki ve sosyal idealleri gerçekleştirmek için sadece bir araç mertebesinde bulunduğunu da belirtmek gerekir.

4. İmamet 'in Varlığının Zorunluluğu

İslam düşünce tarihinde çoğu fikri akım tarafından ele alınan imamet/başkanlık konusu İmam Gazzâlî'ye göre, aklen zorunlu olan bir meseledir. Zira kendisini yöneten bir başkandan yoksun bir topluluk denizlerde başsız hareket eden balık sürüsünden farksızdır. Görünüşte büyük olanların küçük olan balıkları yediğinden ötürü denizlerde doğabilecek karmaşaya benzer şekilde bir toplumda yaşayan halkın birbirlerine karşı sergileyebileceği zorbalığı engelleyecek bir başkanın varlığı söz konusu olmazsa halkın işleri fitne ve fesada uğrayacaktır. Bu sebeple Gazzâlî'ye göre bazı filozofların "başında imamı/başkanı olmayan bir halkın perişan düşeceğini ve böylesi bir ortamda Allah'ın yeryüzünde cari olacak emirlerini uygulamanın dahi mümkün olamayacağını, dolayısıyla başta bir başkanın olmasının Allah'ın bir hikmeti, Onun varlığına açık bir delil olduğunu ve bu âlemde düzen açısından tek bir yaratıcının bulunmasının aklen zorunlu olması gibi insanları idare edecek bir başkanın bulunması da aynı şekilde makul ve zorunludur" demeleri oldukça doğru ve yerinde bir düşüncedir.³⁵

Gazzâlî imameti böylece aklen kabulü zorunlu bir mesele olarak ifade ettikten sonra ayrıca bunun hukûkî bir mesele olduğunu da söyler. Bu bağlamda imam/devlet başkanı seçmek vâcibtir. Zira din işlerinin tanzimi şeriat sahibi olan Hz.Peygamberin (a.s.m) kesin isteği olup bu konu tartışmaya kapalıdır. Dünya işlerinin tanzimi ancak din işlerinin düzenlenmesi ile, o dahi kendisine itaat edilen bir imam/başkan ile gerçekleşecektir.³⁶

Bir insan dinini ilim ve ibadet ile ayakta tutmaya çalışır. Lakin insanın maddi varlığının güvende olmadığı yerde din de varlığını sürdüremez. Zira dini işlerin tanzimi doğrudan dünya işlerinin tanzimine bakmaktadır. Bütün vaktini maddi varlığını güvende tutma korku ve kaygısıyla geçiren bir insanın ahiret mutluluğunun direği olan ilim ve ibadete zaman bulması oldukça güçleşecektir.³⁷

³² Black, "Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne, 155-156.

³³ Taplamacioğlu, "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", 91.

³⁴ Taplamacioğlu, "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri", 92.

³⁵ İmam Gazzâlî, *Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 17-24.

³⁶ İmam Gazzâlî, *İtakatta Sözü'n Özü*, çev. Ömer Dönmez (İstanbul: 2012, Hisar Yayınları), 225.

³⁷ Gazzâlî, *Sözü'n Özü*, 226

Din, devlet ve ebedi mutluluk arasındaki ilişkiye böylece vurgu yaptığını gördüğümüz Gazzâlî savunduğu bu fikrin doğru olduğuna delil olarak da bazı zaman ve mekanlarda vefat eden bir hükümdarın ardından patlak veren acı ve yakıcı olayların varlığını örnek gösterir. Böylesi durumlarda bir imam/başkan seçilemediğinde toplumda anarşi ve zulmün yayılarak halkın çeşitli mahrumiyetlere düşmesi kaçınılmaz olacağı gibi dinlerini olması gereken şekilde yaşamaları da imkânsız hale gelecektir. Bu sebeple dünya işlerini düzenlemek için sözüne itaat edilen bir otoritenin olması elzemdir. Bu yolla sahip olunacak düzen ortamı dini hayatın tanzimine de imkân verecektir. Dünya nizamı din, din nizamı da ebedi saadetin en mühim bir vesilesidir. Bütün peygamberlerin esas maksadı bu yolu inşa etmek olmuştur. Öyleyse açıkça anlaşılmaktadır ki, imam/başkan seçmek aklen gerekir olduğu gibi şeriatın terkedilmesi imkânsız olan gereklerindedir.³⁸

5. Halifenin / Başkanın Sahip Olması Gereken Özellikler

Toplumda insanlara liderlik edecek bir kişide onu diğerlerinden farklı kılan birtakım hususiyetlerin olması beklenir. Gazzâlî'ye göre böylesi birinde olması beklenen nitelikler on temel başlıkta ele alınır. Yaratış ile ilgili olan ilk altı sıfat akli yeterlilik, hürriyet, erkek olmak, duyuların sağlam ve sıhhatli olması ve Kureyş kabilesinden gelme nitelikleri olup doğuştan o kişide bulunması gereken vasıflardır.³⁹ Gazzâlî'nin buradaki Kureyş Kabilesi şartını Hz. Peygamberin "İmamlar Kureyş'tendir" sözü sebebiyle serdettiği görülmekte ama diğer özellikler tastamam bulunduğunda bu şartın yeniden düşünülebileceğini ileri sürmesi ilgi çekici görünmektedir. Gazzâlî'nin başkanda bulunmasını gerekli gördüğü diğer dört özellik ise, yiğitlik, yönetimde yeterlilik (kifâyet), ilim ve verâ gibi sonradan kazanılan nitelikler olmaktadır. Şayet bunlardan ilk üçü başkan adayında bulunmazsa elbette hilafete mani bir durum yoktur. Burada önemli olan husus, bu üç meselede başkanın yeteneklerini kullanarak onları gerçekleştirecek kişileri yanında bulundurmasıdır.

Sonradan kazanılması beklenen bu dört özelliği açıklayacak olursak;

5.1. Yiğitlik: Bu vasıf gerektiğinde orduyu sevk ve idare etmeye yatkınlık ve maddi/askeri güce sahip olma anlamına gelmektedir.

5.2. Kifâyet: Halka başkanlık eden imam karmaşık işler ile karşı karşıya kaldığında yaratılıştan gelen yönüyle isabetli görüş ve yaklaşım sergileyerek meseleleri çözüme kavuşturabilen kişidir. Bu, yaratılıştan gelen bir sıfattır. Allah'ın lütfudur, ihسانıdır.

Diğeri ise basiretli kişilerin aklından faydalanarak aydınlanmak ve müşavere yoluyla tecrübe sahiplerinin görüşünü öğrenmektir. Bu, işlerin tedbiri ile ilgili, en büyük rükündür. Çünkü sadece kendi görüşüne göre hareket etmek istibdattır; kendisi ileri görüşlü kimselerden olsa bile mahzurludur ve zemmedilmiştir. Bu iki işin toplamı ile kifayetten ne istenildiği anlaşılır. Çünkü kifayet ile kastedilen dinî ve dünyevî işlerin düzeninin sağlanmasıdır.

5.3. Vera: Bu vasıf bizzat kişinin kendisinde bulunması gereken bir vasıftır. Ariyet olarak alınamadığı gibi başkasında bulunması ile de bu vasfın gereği yerine getirilmiş

³⁸ Gazzâlî, *Sözün Özü*, 227.

³⁹ Gazzâlî, *Bâtınlığın İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, çev.Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 115.

olmaz. Halbuki yiğitlik, ilim ve kifaye sıfatları böyle değildir. Bunların yerine getirilmesi başkasıyla olur. Oysa vera esastır, asıldır. Dinî emirlere bağlılık ve günahlardan kaçınma özelliğinin halifede mutlaka olması gerektiğini söyleyen Gazzâlî, biraz da yöneticiyi daha dindar olma konusunda gayretli olmaya yöneltmektedir.

5.4. İlim: Gazzâlî'ye göre imam şer'i ilimlerde hüküm ortaya koyabilecek derecede ilim sahibi olmayı prensip olarak gerekli görse de bunu bir zorunluluk olarak değerlendirmez. Zira öyle olsaydı hakkında bu yönde dini bir hükmün gelmiş olması gerekirdi. Oysa Gazzâlî'ye göre İmamet şartlarının- nesep şartından başka- hiçbirisi hakkında nas varit olmamıştır.⁴⁰ Ayrıca daha önce değindiğimiz imamın Kureyş'ten olması meselesini bu konuyla bağlantılı olarak ele alan Gazzâlî şöyle demektedir: "Eğer müçtehit rütbesinde olmayan bir kimseye imamet için biat edilmiş ve bu konuda kuvvet oluşmuş, boyun eğilmiş, gönüller ona meyletmiş ise durum ne olacaktır? meselesine gelince: Eğer bu zamanda bütün şartları üzerinde taşıyan bir Kureyşli yoksa ve sözünü ettiğimiz bu kişi için de güç, kuvvet sağlanmışsa yapılmış olan imamet akdinin sürdürülmesi vacip olur. Zamanımız hakkındaki hüküm budur".⁴¹

Bütün bu anlatılanlara rağmen Gazzâlî, içtihat yeterliliğine sahip olmayan imamın devlet yönetiminde bulunduğu süre içerisinde iki önemli hususa riayet etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Şöyle ki:

Birincisi: Her meselede hüküm, ancak alimlerin araştırarak buldukları ve onların vardıkları sonuçlara müracaat edildikten sonra verilmelidir.

İkincisi: İlim tahsil etmek farz olduğu için şer'i ilimlerde karar verebilecek dereceye ulaşmak hedeftir. Zira, Allah'ın ilmin gerekliliği ve tahsilinin farz oluşu ile ilgili hitabı bâkidir.⁴²

6. İmamın/Başkanın Tayini Meselesi

Gazzâlî'nin devleti yönetecek şahsın vasıflarını belirleme konusuna 'imamet şartlarını taşımayan herhangi bir halifeye inanılmaması gerekir' diyenlerin iddialarını ele almakla başladığını söyleyebiliriz.

Ona göre, her şeyden önce, bütün Müslüman mezhepler/fırkaların bir imamın bulunması gerektiği konusundaki fikri bilinmektedir. Bu bağlamda sahabenin Peygamber'in (s.a.s.) vefatından hemen sonra imam tayini ve biat akdi meselesiyle ilgilendiği görülmektedir. Zira onlar bu meselenin kat'î bir farz ve gerekli bir hak olduğuna inanmışlardı. Bu konunun geciktirilmesinin sorun doğurabileceğine inandıkları için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) defin işini bile bir parça ertelediler. Başlarında imam olmadan geçen sürede başlarına daha kötü bir olayın gelebileceğini düşünüyorlardı. İşte, imam/başkan seçmenin doğrudan dini korumaya hizmet eden zorunlu bir görev olduğu buradan anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 121.

⁴¹ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 122.

⁴² Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 123.

Yine Gazzâlî'ye göre dine inanan hiçbir kimse, dinin varlığını korumak, onun için savaşmak; İslâm ordusuna ait gerekli işlerin düzenini korumak suretiyle dinin korunmasının mutlaka gerekli bir iş olduğunda şüphe etmez. Ona göre, toplumun asayiş ve güvenliğinin sağlanması için mutlaka bir imama ihtiyaç vardır. Diğer türlü işler karışır. Kötü kimselerin müminlerin can ve malına musallat olması ihtimali doğacaktır. Bu yüzden akli başında olan her insan halkın rahat ve huzuru adına bir başkanın olması gereğine itiraz etmeyecektir.⁴³

Ancak Gazzâlî'ye göre imamın varlığına inanma meselesi böyle iken, onun belirlenmesi konusu ise o kadar kolay görünmemektedir. Zira imamet konusu nassa bağlı değildir. Bu yönde mevcut bir hüküm bulunmuş olsaydı Hz. Ali elbette bunun gereğini yapabilecekti. Bu sebeple imamet konusunun nas ile müeyyed bir yönünün bulunmadığı açıktır.⁴⁴

Diğer taraftan imamın önceden belirlenmesinin dini açıdan zorunlu olmadığı da zâhirdir. Çünkü böyle bir durum söz konusu olsaydı elbette Hz. Peygamber kendisinden sonra başa geçecek kişiyi söylerdi. Bu sebeple râşid halifelerin başa gelmeleri tamamıyla seçime dayalı gerçekleşmiştir. Ancak eğer başka yollar ile doğacak bir kargaşanın önü alınamayacak olursa elbette o zaman imam tayin ile de belirlenebilecektir.

Gazzâlî'ye göre Müslümanlar, imamı seçim ile başa geçirip ona biat etme hususunda ittifak etmişlerdir.⁴⁵ O, seçimin geçerli olması için herhangi bir sayı zikretmez. Aksine biat eden bir tek şahsı bile yeterli kabul eder ve onun biatı ile imamet akdinin yapılmış olduğuna hükmeder. Bu durum ona tabi olup uyan kişinin şahsından/kimliğinden bağımsız olarak insanları söz konusu imama tabi olmaya, akli başında olanları imama itaate sevk edici olmaya yönlendiren gücünden kaynaklanmaktadır. Ona tabi olmakla imamın gücünün ve otoritesinin ikame edilmesi hususu öne çıkmaktadır.⁴⁶

Daha önceki birçok tarihi tecrübenin de bu yaklaşımı desteklediği görülmektedir. Hz. Ebu Bekir, Ömer'in ettiği sadakat yeminiyle halife seçilmesini sağladı. Ömer'in bu kararı Ebû Bekir'in, iktidar uygulaması için gereken etkili güç sahibi olmasına yetti: Çağının güçlü insanı Ömer yanında yer almış olmasaydı, Ebû Bekir'in halifeliği asla gerçekleşmezdi. Aslında imamet gayesi ümmetin birliğini sağlamaktır ki, bu tesirli bir gücün inşası anlamına gelmektedir. Güçlü bir kişi tarafından bir imamın tanınması diğer insanların kabulünü kolaylaştıran bir işlev görecektir. Bu şekilde gerçekleşen hür tercih (ihtiyar), insani bir entrika ile yapılan bir seçim değildir. O, Allah'ın iyi saydığı kişiye bahsettiği bir nimet ve bir lütuftur. Bu imam tayini, insani bir tercih gibi görünebilir fakat aslında Allah'ın istediğine verdiği bir bağış bir rızık ve yüce inayetinin bir belirtisidir.⁴⁷ Buraya kadar ele alınan hususlara dayalı olarak, Gazzâlî'nin imamın belirlenmesi konusunda daima insani bir tercihle/seçimle tayininden yana olduğunu söyleyebiliriz.

⁴³ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 109.

⁴⁴ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 110.

⁴⁵ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 110.

⁴⁶ Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 113 ; Ahmet Yaman, *Siyaset ve Fıkıh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 33

⁴⁷ Henri Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, çev. Rıza Katı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1973), 292

7. İmanın/Başkanın Yerine Getirmesi Gereken Dini Vecibeler

Gazzâlî devlet başkanının sahip olması gereken niteliklere ilaveten onun devamlı yerine getirmesi gereken bir takım dini vazifelerinin bulunduğundan da bahsetmektedir. Ona göre, bu vecibelerden en önemlisi Allah'ın verdiği nimetlere karşı şükretmek ve Allah'ın dinini yaymaktır. Allah'ın nimetine şükretmeyen O'nun ismini yüceltmez. Nimetlerin ise en büyüğü ebedi saadetin esası olan imandır. İmanın temeli de itikattir. Bu inanca göre, insan yaratılmıştır ve her yaratılanın bir yaratıcısı vardır. O bütün alemin ve alemde var olan şeylerin yaratıcısıdır, tektir, ortağı ve dengi yoktur. Varlığı zaruri, ezeli ve ebedidir. O bizatihi mevcuttur, her şey O'na muhtaçtır, fakat O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Varlığı kendisiyle kaimdir. Onun dışındaki her şeyin varlığı O'nunladır.⁴⁸

Gazzâlî imam/başkana ait olan vazifeleri ilmî ve amelî olarak iki kısma ayırmaktadır.

7.1. İlmî Vazifeler

Birinci vazife: Bu âlemde insanın hangi maksatla yaratıldığının ve neye yönettildiğinin bilinmesidir. Basiret sahibi kişi bu dünyanın sürekli kalınacak bir yer olmadığını bilir ve dünyaya bu açıdan bakar. Dünya seyyar, gelip geçilen bir yer olduğu gibi içindeki insan da buradan gelip asıl menzil olan ahirete giden bir misafirdir. Bu yolculukta maksada azık ile ulaşır. O da takvadır. Dünyadayken ahireti için ibadetlere devam etmek suretiyle azık biriktirmeyen kişiden ölümü sırasında cesedi ve geride bıraktığı malı ve fayda sağlamayacak tahassür/hayıflanma baki kalacağı unutulmamalıdır.⁴⁹

İkinci Vazife: Hz. Peygamber: "Şüphesiz Âdemoğlunun bedeninde bir parça vardır. O iyi olduğunda cesedin geri kalanı da iyi olur. O bozulursa cesedin geri kalanı da o sebeple bozulur. Haberiniz olsun, o kalptir." Demesi sebebiyle ahiret yolculuğunun azığı olan takvayı elde etme adına kalbin ıslahı için uğraş vermek esas maksat olmalıdır.⁵⁰ Anlaşıldığı üzere Gazzâlî halka hizmete talip olan idarecinin öncelikle sağlam bir inanç ardından da selim bir kalbe sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir.

Üçüncü vazife: Hilafetin amacı halkın ıslahıdır. Kendini ıslah edemeyen insanları ıslah edemez. Ev halkını ıslah edemeyen belde halkını ıslah edemez. Kendi nefsinin ıslahı edemeyen kişi önce kalbini ve ruhunu ıslah etmekle işe başlamalı. Kim kendini ıslah etmediği halde başkasının ıslahına tamah ederse aldanmış olur. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur "...insanlara iyiliği emrediyor, kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"⁵¹

Anlaşılan o ki Gazzâlî, devlet yöneticilerine yönetime dair meselelerde tavsiyelerini Allah'ın sıfatlarına dayalı olarak başlatmaktadır. Örneğin, kendi gücümüzle yaptığımızı düşündüğümüz işlerimizde asıl kudret sahibinin Allah olduğu ve sahip olduğumuz malımızda mülkün gerçek sahibinin O olduğu hakikatini düşünerek hareket ettiğimizde olduğu gibi, bir idareci de yönettiği insanlara karşı sorumluluklarından da önce kendisiyle Rabbi, âlem ile Allah arasındaki ilişkiyi böyle bir teolojik temele oturttuğu takdirde yönetimin teorik çerçevesini sağlam tespit etmiş olacaktır.

⁴⁸ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 17.

⁴⁹ Gazzâlî, *Bâtınlığın İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 126.

⁵⁰ Gazzâlî, *Bâtınlığın İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 126.

⁵¹ Bakara Suresi, 2/44

Ayrıca, hiçbir şeyin Allah'ın bilgisi dışında kalmayacağı, Onun her şeyi bildiği ve gördüğü gerçeğinden hareketle yöneticinin aldığı kararlar ve gerçekleştirdiği hükümlerde Onun hoşnutluğunu arama zorunluluğuna vurgu yapmasına baktığımızda Gazzâlî, bir taraftan Allah'ın sıfatlarına dayalı bu bilişsel temeli oluştururken diğer taraftan da kendi dönemindeki idarecilere asıl kudret ve mülk sahibinin Allah olduğunu, hesap soracağını unutmamalarını Allah'ın sıfatları üzerinden hatırlatmaktadır. Demek oluyor ki, İslam topluluğuna siyaset edecek olan idareci öncelikle dinin esaslarını bilmeli ve işlerini bu temel üzerine yürütmelidir.

7.2. Amelî Vazifeler

Birinci vazife: Müslümanların sorumluluğunu alan idareci alacağı kararları bizzat kendileri vermelidir. Ayrıca, kendisinin kendisi için istemediği bir şeyi başkası için de istememeli/kerih görmelidir. Abdullah b. Ömer (r.a), Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Cehennem ateşinden uzaklaşmak ve cennete girmek kimi sevindirirse o kişi Allah'a ve ahiret gününe inanmış olarak ölsün ve kendisine nasıl davranılmasından hoşlanıyorsa insanlara da öyle davransın."

İkinci vazife: Yönetimi üzerine alan kişi Rabbinin kendisine halktan hiçbirine nasip olmayan ibadet fırsatı verdiğini düşünmelidir. Yönetiminde tevazu, adalet, Müslümanlara nasihat ve onlara şefkatle davranma tavrı içinde olmak verilen bu fırsatı değerlendirmek anlamına gelir. Hz. Ebu Bekir (r.a)'den şöyle rivayet edilmiştir; o minberdedir ve şöyle demektedir: Ben Resulullah'ı (s.a.s.) şöyle buyururken işittim: "Adaletli mütevazî vali, yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve mızrağıdır. Adaletli, mütevazî yönetici için her gün ve gece her biri nefsiyle cihat eden altmış siddîkin amelîne eşit sevap yazılır."⁵² Bu belli bir dönemde insanlar arasında ancak bir kişiye nasip olabilen çok büyük bir rütbedir. Bu rütbeye erişmenin yolu adalet ve tevazu sahibi olmaktan geçmektedir.

Görülüyor ki, Gazzâlî'ye göre topluma önder /imam /başkan olmak elbette çok büyük bir nimettir ve bu nimetten daha değerli bir şey olamaz. Bu görevi olması gereken şekilde icra eden bir yönetici sonsuz saadete kavuşacağı gibi, aksine hareket eden ise elbette en büyük bedbahtlığa uğrayacaktır.⁵³

Üçüncü vazife: İmamet makamının dünya ve ahiretteki faydalarının büyüklüğü yanında tehlikesinin de büyük olacağı unutulmamalıdır. Bu noktada Gazzâlî İbn Abbas (r.a) Peygamber'den (s.a.s.) şöyle rivayet ettiğini nakleder: "Peygamber bize geldi. Evde Kureyş'ten adamlar vardı. Kapının iki kasa direklerini tuttu ve şöyle dedi: 'Şu üç noktayı icra ettikleri sürece imamlar Kureyş kabilesindedir. Bu üç vasıf: Davranışlarında merhametli, hükümlerinde âdil ve söz verdiklerinde de sözlerini yerine getirmeleridir. Kim buna zıt davranırsa Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun." Buradan da anlaşılacağı üzere bir yönetici adayının sahip olacağı buradaki nitelikler esastır. Bunlar varsa, örneğin Kureyş'ten olmama gibi bir durum o topluma imam olmaya engel olmayacaktır.

Gazzâlî'ye göre devlet başkanı/imam ihtiyaçlarını arz etmek üzere kendisini bekleyen insanları asla hakir görmemeli. Müslümanların yararına olacak şeylerle uğraşmalı. Bunu

⁵² Gazzâlî, *Bâtıniliğin İçyüzü /Fedâihu'l-Batıniyye*, 132.

⁵³ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasîhatü'l-Mülûk)*, 26; ayrıca bkz. Nurullah Yazar, "Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi" (*Aksaray: I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2015), 153

yaparken zaman zaman, nafile ibadetleri bile bir tarafa bırakmalı ve Müslümanların menfaatleri için harekete girişmelidir. Çünkü Müslümanların ihtiyaçlarını gidermek her türlü nafile ibadetten daha üstündür. Ayrıca imam halkın işlerini mümkün mertebe başkalarına havale etmeksizin, yumuşaklıkla ve şefkatle yürütmeli, şiddet ve sertlikten kaçınmalıdır.⁵⁴

Denilebilir ki Gazzâlî, burada bu vazifelerden bahsederken daha ziyade sûfi yönüyle konuya eğilmektedir. Zira bu bağlamda ele aldığı niteliklerin sanki bir devlet idaresinde bulunması gereken niteliklerden biri olarak vera sıfatına gönderme yapmaktadır.

8. Başkanın Karakteri, Yaşam Tarzı ve Halkla Olan İlişkileri

Gazzâlî'ye göre devlet başkanı akıllı, bilgin, zeki, güzel ahlâklı, ferasetli ve yiğit olmalıdır; istişareye önem vermeli ve her zaman sükûnet ve tedbir içinde hareket etmeli, halkına karşı sevgisini eşit bir biçimde göstermeli, kendinden önce hizmet etmişlerin hatıralarını yad ederek onlardan iyi/dürüst olanların adetlerini sürdürmeli ve zamanının ilmi ile âmil olan kâmil insanlarına kulak vermelidir.⁵⁵

Ayrıca başkan satranç, tavla ve benzeri oyunlara karşı durmalıdır. Zira böylesi oyunlara mesafeli durmayan bir başkan halkın gözünden düşecektir. Başkan alkollü içeceklerden de uzak durmalıdır. "Bütün kötülüklerin anası olduğu" bilinen içkiyi devletin başındaki kişi içerse halkın bu kötü fiili işlemekten uzak durması kolay olmayacaktır.⁵⁶

Başkan adaletinde ve insafında hiç kimseye muhabbet göstermemelidir. Böyle durumlarda muhataplara karşı gösterilecek en küçük sevgi ve yakınlık tavrı halk tarafından başkanın adalete uymayan bir şekilde hareket ettiği yorumlarını doğuracaktır.⁵⁷

Yine devlet başkanı, devleti yönetirken şaka yapmaktan sakınmalı; yalan vaatlerde bulunup, yönetim kademesindeki insanları ve halkı kendisinden uzaklaştırmamalı; kanaatkâr ve halkın gözünde ayıplanmayan birisini kendisine yardımcı seçmeli; halkının ahlakî açıdan sorunlu yaşantısı olanlarına karşı yaklaşımında onları ıslah gayesiyle hareket etmeli ve asla şahsi yönelimlerini bu işe karıştırmamalıdır. Bütün halkın kalplerine sevgisini yerleştirip onları kendisinden hoşnut etmeli; halkına korku vermeksizin ülke politikasını yürütmeli ve idaresini onlara kabul ettirmeli; daima kendisine güç ve otorite sağlayacak şeylerle meşgul olmalı, fayda vermeyen şeylerden yüz çevirmeli; veziri kendisine hıyanet etmedikçe onu görevden azletmemelidir. Başkanın hareketlerinde dürüst olmasının diğerlerinin ona itaat etmesini; emanete riayet etmesi, başkalarının ondan emin olmasını; adil davranması, bütün kalplerin kendisine yönelmesini; zulmetmesi ise halkın kendisinden nefret edip uzaklaşmasını netice vereceği hatırdan uzak tutulmamalıdır.⁵⁸

Bilinmelidir ki, böbürlenme ve gurur sıfatları bulunan kişiden faziletler uzaklaşır, kötülük kazanır, kişi çevresinde mevcut olan faydalı görüşleri edinmekten mahrum kalır ve sonunda gide gide işler tamamen alt üst olmaya başlar.⁵⁹

⁵⁴ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 44-45.

⁵⁵ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 86.

⁵⁶ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 103.

⁵⁷ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 105.

⁵⁸ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 108.

⁵⁹ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 112.

Bir devletin sağlıklı yönetiminde dört kısım insan görev yapar: Bildiğini yaşayan ve kınanmaktan korkmayarak Allah için dini yayan bilgin; fakir ile zengini bir tutarak başkanın sözünü yere düşürmeyen insaflı ve dürüst vezir; halktan topladığı vergiyi şefkatle tahsil eden memurlar ve bütün çalışanların durumlarını olduğu gibi rapor eden doğru sözlü ve akıllı görevliler. Sağlam ve sağlıklı işleyen bir devlet yapısının ancak bu dört kısım insan vasıtasıyla ayakta durabileceğini savunan Gazzâlî, devletin temelini her daim böylesi insanlar ile tahkim edilmesini gerektiğinin altını çizmektedir.⁶⁰

9. Yönetimde Liderlik ve Adalet

Ahlak ve hukukun en temel kavramı adalettir. Adalet aynı zamanda hukukun amacıdır. En genel anlamda haklıya hakkını, suçluya cezasını verme biçiminde tanımlanan adalet kavramı⁶¹ ta kadim dönemden bu yana birçok filozof ve düşünürün üzerinde araştırmalar yaptıkları bir konu olagelmıştır. İnsan davranışlarının doğru olup olmadıklarını gösteren en önemli ilkenin adalet olduğu da söylenebilir. Haksızlık ve onun sonucu olan adaletsizlik yasalara uymamak, her zaman fazlasını istemek ve eşit olmamak; hak ve adalet ise yasaya uygun davranmak ve eşitliğe riayet etmek anlamına gelmektedir.⁶²

Nasihatu'l-Mülûk adlı esere dikkat ettiğimizde, hakikatli bir sultan için neredeyse şart koşulan tek niteliğin adalet olduğunu görmekteyiz. Gazzâlî'ye göre gerçek ve doğru bir sultan tebaası arasında adaleti yayan; zulüm ve fesattan kaçınan bir kimse iken; zorba bir sultan ise her türlü felaketin sebebi olan bir varlık derekesine düşmektedir. Böyle birisinin ne hükümlerliği ne de zulmü dâim olacaktır. Zira Peygamber (a.s.m) "hükümdarlığın küfür ile devam edebileceğini ama zulüm ile etmeyeceğini ifade buyurmuşlardır" diyen Gazzâlî⁶³ adaletin yönetime ait bir erdem olduğunun altını çizmektedir.

Gazzâlî'nin düşüncesi açısından bakıldığında, insanın kalbinde var olan marifet ve inancın temelini iman olduğu, itaat ve adaletin ise imanın bir dalı mesabesinde bulunduğu, adaletin zayı olmalarıyla veyahut zayıf kalmasıyla imanın yok olabileceği veya zayıflayacağı anlaşılmaktadır. Siyaset felsefesinde üzerinde durulan en önemli kavramlardan birinin adalet olması sebebiyle meselenin pekiştirilmesi adına adaletin önemine vurgu yapan birçok hadisin aktarıldığını görmekteyiz. Gazzâlî'ye göre, insan ile Allah arasındaki ilişkide O, bağışlayan, merhametli ve kuluna olan rahmeti ziyade olmakla birlikte halka zulmedildiği durumlarda kıyamete kadar bu zulmün bedelinin kalkması mümkün değildir.⁶⁴

Gazzâlî, Allah'ın kıyamet gününde "yalancı başkan, ihtiyar zani ve kibirli fakir" in yüzüne bakmayacağını söyleyerek⁶⁵ halkı yönetme gibi bir lütfun kendisine verildiği birinin sözünde yalan bulunan birine dönüşmesiyle kaybedeceği ebedi faydadan ötürü korkması gerektiğini öğütler ve ona göre başkan sözü doğru demeli, verdiği sözde durmalı, halkın işlerini görmeli, onlara hizmet etmeli, onlara karşı müşfik olmalı ve her zaman onlara öğüt vermelidir. Diğer türlü Allah o lidere cenneti haram kılar. "Müslümanların işlerini yürütmek için başkan olan kimse, evini koruduğu gibi tebaasını

⁶⁰ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatu'l-Mülûk)*, 113.

⁶¹ Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1998), 108.

⁶² Arslan Toprakkaya, "Aristoteles'te Adalet Kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* 2/6 (Winter 2009), 628

⁶³ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatu'l-Mülûk)*, 53.

⁶⁴ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatu'l-Mülûk)*, 25.

⁶⁵ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatu'l-Mülûk)*, 27.

korumazsa cehennemde yerini hazırlasın", "kıyamet gününde en şiddetli azaba uğrayacak olan zalim başkandır." ⁶⁶ gibi rivayetleri Hz. Peygamber (a.s.m) naklen dile getiren Gazzâlî, yönetimde adalet ile liderlik arasındaki ilişkiyi dini referanslara dayalı olarak kurmak ve kuvvetlendirmek istemektedir.

Gazzâlî'ye göre, peygamberlerin delile dayalı kulluğun yolunu insanlara bildirmelerine benzer şekilde imamlar/başkanlar da insanların birbirlerine karşı yapacakları zulümlerden onları korumak ve geçimlerini sağlamaları konusunda onlara yol göstermek vazifesiyle yükümlüdürler. Ayrıca ona göre, başkan/imam yeryüzünde Allah'ın gölgesi olduğu ve gölge nasıl insanı yakıcı güneşten veya birtakım zararlardan koruyorsa, Allah'ın buradaki gölgesi olan şahsın da insanları her türlü tehlikelerden korumaya çalışması bir yükümlülüktür. ⁶⁷ Ayrıca, başkanın kendisinin Allah'a itaat etmekten uzaklaşmaması gerektiği gibi halkını da dine aykırı olan şeylerden sakındırmaya çalışması şarttır. Eğer bir imam/lider halkı arasında iyiliği ve adaleti yayar, onlara her durumda adaletle muamele eylerse onun riyaseti daim olur ve bütün düşmanlarına üstün hale gelir. Ama böyle hareket etmeyip zulme meylederse elbette Allah bir gün riyaseti onun elinden alacaktır. ⁶⁸ diyen Gazzâlî, halkına kötü davranmak suretiyle zulmeden bir imam/başkanın hükmünün çok sürmeyeceğini, düşmanlarına yenileceğini ve şayet burada bir zaman hükmünü icra etse de ahiret hayatında karşılaşacağı cezalardan ötürü azabının ebedi olacağını hatırlatması bir liderin yönetiminde adil olmasının fayda zararlarını gösteren değişmez öğütler olarak görünmektedir.

Gazzâlî'ye göre halkı yöneten ve onlara liderlik eden bir kişi onları yönetme adına onlardan elde ettiği geliri doğru bir şekilde almakla da yükümlüdür. Bu dahi liderlik vasfını gerektiren bir muameledir. Nitekim vergiler adil bir şekilde toplanmalı, tahsildarın dindar olanı tercih etmeli, toplanan vergiler gerektiği şekilde harcanmalı, bu hususta israftan sakınmalı ve halkın durumu kötü olanları bu yükümlülüğün affedilmelidir. ⁶⁹

Görülüyor ki, Gazzâlî hükmünü selamet ve güven içinde sürdürmek isteyen bir lider için yönetimde adil olmanın pek çok farklı yansımaları bulunmaktadır. Elde edilen gelirlerin olması gereken yerlere, olması gereken miktarlarda ve olması gereken kişilere ait olarak kullanmak gerektiği meselesi yanında, o gelirlerin toplanması aşamasında herkesi aynı seviyede ele almamayı da adil olmanın gereği olarak sunmaktadır.

Ayrıca Gazzâlî, halka haddinden fazla vergi yüklenmesini duvarın temelinde olması gereken harç ve taş olmaksızın duvarın yükseltilmeye çalışılmasına benzettiğini görmekteyiz. Eğer böyle bir yolla halkı yönetmeye kalkılırsa bu iş akamete uğrar, topraklar verimsizleşir, çiftçiler ziraat yapamaz ve devlet hazinesine vergi ödeyemez hale gelir; devlet ve ordu da zayıflar. Bu durumu fırsat bilen düşmanlar hücum ederek ülkeyi ele geçirebilirler. ⁷⁰ Dolayısıyla Gazzâlî'nin siyaset felsefesinde yönetimde haksızlık ve adalete zıt

⁶⁶ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 28.

⁶⁷ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 52.

⁶⁸ Gazzâlî'ye göre -Maverdi'de olduğu gibi- devlet başkan adil olmak zorundadır; uyması gereken kanun ve yasalar, dini hükümler bunu gerektirmektedir. Devlet idaresinde ve diğer tüm işlerde şeriata muhalif kararlardan kaçınması gerekir. İslam'a göre ancak bu vasfa haiz olan birisi imam olabilir. Bkz. Mücahit Orkun İkinci, "İslam Siyaset Teorisinin Temel Dinamikleri", *Dorlion Journal Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar* 1 / June (2023), 61.

⁶⁹ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 75.

⁷⁰ İmam Gazzâlî, *Devlet Başkanlarına (Nasihatü'l-Mülûk)*, 77.

hareketler belli bir an zamana ait olarak kalmayıp müteselsilen devleti yıkılmaya kadar götüren olumsuzlukları doğuran kötü bir fiil olarak görülmektedir.

Sonuç

Gazzâlî farklı ilim dallarına ait vukufiyetiyle son derece yetkin bir şahsiyettir. Neredeyse dini ilimlerin bütün alanlarında otoritedir. Fıkıh usulünü ve İslam hukukunu ve onun bağlı olduğu amaçları en iyi bilenlerden birisi olması hasebiyle Hücetü'l- İslam ünvanı ile anılmıştır. Siyasi düşüncesinde de fakih ve sufi kimliğinin son derece belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzalî'nin kendisinden sonraki dönemlerde felsefeye karşı tutumu üzerinden ciddi bir eleştiriye uğradığını bilmekteyiz. Belki de bu durum onun siyaset felsefesinin bir sonucu olmuş olabilir. Nitekim o, Nizamiye medreselerinde kazandığı akademik derinliği İslam toplumunun birlik ve düzeni idealine hizmet için kullanmıştır. Dolayısıyla batını akımlar ve bu yoldaki aykırı düşüncelere kuvvet verdiğini düşündüğü felsefeler onun gözünde bu idealin gerçekleşmesine engel olan şeyler olabilir. Onun siyaset felsefesinde din ve siyaset ikiz kardeşler gibidir. Her meselenin halli konusunda kaynak din olduğu gibi, siyaset bağlamındaki düşüncelere esas ve temel olacak prensipler de yine bu kaynağa dayalı olarak oluşturulmalıdır. Dinin korunması ve topluma /devlete hâkim bir unsur olarak katılması onun yaklaşımları içinde bir tür siyaset perspektifini vücuda getirdiği için bu ideali zayıflattığını düşündüğü felsefeler ile mücadele etmesi doğal olarak zorunlu bir eylem olmuş olabilir. Ancak şurası açık ki Gazzali siyaset ve dini birbirinin mütemmim unsuru olarak görmüş ve biri olmadan diğerinin tam olarak anlaşılamayacağını pek çok dini referansları kullanmak suretiyle vurgulamıştır.

Siyaset felsefesini ortaya koyduğunu gördüğümüz eserlerinde o, imameti, imametinin önemini, şartlarını, halkı idare eden yöneticilerin/başkanın nasıl vasıflara sahip olması gerektiği, sorumluluk ve vazifelerinin nelerden oluştuğu konularına eğildiği gibi, ülke ve dinin korunması için halkın devlete karşı olan görevlerinden de bahsetmiştir.

Onun siyaset felsefesi temelde dini esas almakta ve İslam medeniyetinin tarihsel tecrübesinden beslenmektedir. İslam topluluğunun birlik ve düzenine önem veren Gazzâlî'nin siyaset düşüncesinin iki yönü vardır. Bunlardan birisi irşat ve tebliğdir; diğeri ise güç, kararlılık ve hukuki yaptırımlardır.

Gazzâlî'nin siyaset kuramının bir takım değişmeyen ilahi sabiteleri ile birlikte huzur ve refahın temini için güçlü bir otoritenin varlığı da elzemdir. O, yönetimde anarşi, kaos ve siyasi otoritenin yokluğu gibi konuları her şeyden önce aklen reddedilmesi gereken durumlar olarak görür. Yönetimde adaleti merkeze alır. Ona göre, İslam din ve dünya nizamıdır; ikisinin birlikte düşünülmesi gerekir. Din ile sultan ikiz varlıkları olup din bir merkez, sultan ise o merkezin bekçisi gibi olduğundan merkezi/kaynağı olmayanın yıkılması mukadder olacağı gibi, bekçisi olmayan kaynağın da kaybolması kaçınılmazdır. Bu nedenle siyasetin İslam'dan soyutlanması kabil değildir.

Gazzâlî'ye göre din ve dünya düzeni için imametinin varlığı zorunludur. Ona göre imamet son derece saygın bir kurumdur; en şerefli mesleklerden birisidir. İmamet veya hilafet adalet ve ihlas kaim olursa en faziletli ibadetlerden birisi gibi olur. Toplumun yararı din ve dünya nizamıyla sağlanır. Dinin düzeni de ancak dünya düzeniyle birlikte tahakkuk eder. Gazzâlî'ye göre dünya düzeni, mal ve can emniyeti kendisine itaat edilen bir hükümdar ile mümkündür. Sultanın vefatından sonra yeni bir sultan atanmadığı takdirde

ortaya çıkan anarşi ve ölümler meydana gelir. Hayatta kalan insanlar ilim ve ibadet yapmaya bile imkân bulamayabilirler. Ona göre İslam hayatın bütününe kuşatmaktadır. Bu nedenle siyaset felsefesi toplum, devlet, ahlak ve ekonomik refah ile ilgili birtakım düzenlemeler içermektedir. O siyaset biliminin fıkıh ilmi kapsamında değerlendirmektedir.

Gazzalî'nin siyaset kuramının ıslahatçı ve muhafazakâr bir karakteri olduğunu görüyoruz. Ayrıca o, ortaya koyduğu siyasi öğretilerde yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi kavgalarından yer yer etkilendiği görülmekle birlikte, genel anlamda siyaset düşüncesini tevhit, risalet ve hilafet kavramlarına dayandırmaya gayret etmiştir. Nitekim *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserine Allah'ı tenzih ve takdis ederek başlayan Gazzâlî için din ona göre siyasetin temelidir. İlahi yasa olmaksızın devlet düzeni kurulamaz. İnsanların dünya ve ahiret saadetini gaye edinen hilafet aynı zamanda bir yönetim biçimidir. Halifeler /imamlar halkını yönetirken ilahi yasanın öngördüğü sınırların dışına çıkamazlar, bu sınırlara aykırı herhangi bir icraatta bulunamazlar. Denilebilir ki, İslam coğrafyasında Doğu'dan Batı'ya kurulan pek çok devletin fikri temellerinde İmam Gazzâlî gibi âlimlerin ortaya koydukları üzere ilâhi yasa ve yönetim arasında kurulan organik bağ büyük kıymeti haizdir.

Kaynakça

- Ak, Uğur. "Gazzâlî'nin Düşünce Yapısında Din- Devlet İlişkisi". *I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*. Aksaray: y.y., 2015.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1998
- Apaydın, H. Yunus. "Siyâset-i Şer'îyye". 3. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2009
- Black, Antony. *Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*. çev. Sevda Çalışkan- Hamit Çalışkan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010
- Doanld G. Tannenbaum- David Schultz. *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*. çev. Fatih Demirci. Ankara: Liberte Yayınları, 2005
- Demir, Osman. "Gazzâlî ve Kelam". Ed. Cüneyt Kaya. *Gazzâlî Konuşmaları*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012
- Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. *el-Ahkâmü's-Sultaniye/İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.
- F. Gaus, Gerald. *Siyaset Kavramları ve Siyaset Kuramları*. çev. Nihal Kadere, Ankara: Phoenix Yayınları, 2000.
- Gazzâlî. *Bâtîniîğin İcyüzü (Fedâihu'l-Bâtîniyye)*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993
- Gazzâlî. *Devlet Başkanlarına (Nasîhatü'l-Mülûk)*. çev. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınları, 1969.
- Gazzâlî. *Felsefenin Temel İlkeleri-Mekâsıdu'l'Felâsife*. çev. Cemaletin Erdemçi. Vadi Yayınları, İstanbul 2002.
- Gazzâlî, *İhyâ u Ulumi'd-Din*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992.
- Gazzâlî, *İtikatta Sözü* Özü. çev. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar yayınları, 2012.
- İkinci, Mücahit Orkun. İslam "Siyaset Teorisinin Temel Dinamikleri". *Dorlion Journal Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar* 1/1, (2023).
- Korkmaz, Fahrettin. *Gazzâlî'de Devlet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Laoust, Henri. *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*. çev. Rıza Katı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1973.
- M. Said Şeyh, "Gazzâlî (Metafizik)". *İslâm Düşüncesi Tarihi*. çev. Mustafa Armağan. ed. M. Muhammed Şerif. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Mâverdî. *el-Ahkâmü's-Sultaniye/İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.

- Kahveci, Niyazi. *İslam Siyaset Düşüncesini*. Ankara: Sinemis Yayınları, 2012.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*. çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder. "Gazzâlî'nin Siyaset ve Yönetim Yaklaşımı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi Turkish Journal of Religious Studies* 21/2, (Kış 2021).
- Okur, Hüseyin. "Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü'ş-Şeriyeye Esasları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2020).
- Rosenthal, Erwin I. J., *Orta çağda İslâm Siyaset Düşüncesini*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. "Bazı İslam Bilginlerinin Toplum Görüşleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (1964).
- Taylan, Necip. *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1989
- Toprakkaya, Arslan. "Aristoteles'te Adalet Kavramı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 2/6 (Winter 2009).
- Uğur, Ahmet. *İmam Gazali'nin Yaşadığı Devir*. Kayseri: Damla Yayınları, 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümelere". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19. (1961).
- Ülken, Hilmi Ziya. "Gazzâli ve Felsefe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/3 (1957).
- Watt, Montgomery. *Müslüman Aydın/Gazali Hakkında Bir Araştırma*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1989.
- Yaman, Ahmet. *Siyaset ve Fıkıh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Yazar, Nurullah. *Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi*. I. Türk İslam Siyasi Düşüncesini Kongresi Bildiriler Kitabı, Aksaray: y.y., 2015.